

नोधा गौतमः। इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय।

ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १.०६१.०१

अस्मै । प्र तवसे- प्रवृद्धाय । तुराय- वेगवते । माहिनाय- महात्मने । ऋचीषमाय- ऋचा स्तुत्या मन्त्रेण समाय । यथा मन्त्रो जपेन चित्तदोषान् प्रशमयति तथा हृत्स्थदोषनिवारक इति भावः । अध्रिगवे- अप्रतिहतगमनाय । अधृतगमनकर्मवन्निन्द्रोप्यध्रिगुरुच्यते इति यास्कः । इन्द्राय- परमेश्वराय । प्रयो न- भोग्यमिव । ओहम्- वोढारम् । स्तोमम्- मन्त्रम् । राततमा- अतिशयेन दानयोग्यान् । ब्रह्माणि- मन्त्रान् । हर्मि- आहरामि ॥१॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ १.०६१.०२

अस्मै । इत्- एव । प्रय इव- भोग्यमन्त्रमिव । सुवृक्ति- सुष्ट्वावर्जनीयम् । आङ्गूषम्- मन्त्रम् । बाधे- वृत्रबाधनाय । प्र- प्रकर्षेण । यंसि- प्रयच्छामि । भरामि- संपादयामि । प्रत्नाय- पुरातनाय । पत्ये- पालकाय । इन्द्राय- परमेश्वराय । मनसा- चिन्तनसम्पन्नमनसा । मनीषा- ज्ञानेन । हृदा- भावनासम्पन्नहृदयेन । धियः- धारणाः । मर्जयन्त- संस्कुर्वन्ति ॥२॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भराम्याङ्गूषमास्येन।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरि वावृधध्यै ॥ १.०६१.०३

मंहिष्ठम्- महात्मानम् । सूरिम्- ज्ञानिनम् । वावृधध्यै- वर्धयितुम् । मतीनाम्- धियां संबन्धिभिः । सुवृक्तिभिः- सुष्ट्वावर्जकैः । अच्छोक्तिभिः- स्वच्छैर्मन्त्रैः । अस्मै । इत् । त्यम्- तम् । उपमम्-

उत्तममनुष्याणां रामादीनामुपमेयरूपेण स्थितम् । स्वर्षा- स्वर्लोकप्रदम् । आङ्गूषम्- मन्त्रम् ।
आस्येन- मुखेन । भरामि- संपादयामि ॥३॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तत्सिनाय ।

गिरश्च गिर्वाहसे सुवृत्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ १.०६१.०४

तत्सिनाय- रथेशनाय । षिञ् बन्धने । बन्धनमत्रेशनम् । तष्टा- रथकारः । रथं न- रथमिव । अस्मै
इत्- इन्द्रायैव । स्तोमम्- मन्त्रम् । सम्- सम्यक् । हिनोमि- प्रेरयामि । हि गतौ वृद्धौ च । गिर्वाहसे-
मन्त्राधिष्ठिताय । गिरश्च- मन्त्रांश्च । सुवृत्ति- शोभनावर्जनं यथा भवति तथा । हिनोमि । मेधिराय-
मेधाविने । इन्द्राय- ईशानशीलाय । विश्वमिन्वम्- सर्वं हव्यम् । हिनोमि ॥४॥

अस्मा इदु सप्तिमिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वा३ समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्दध्वै पुरां गूर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ १.०६१.०५

अस्मै । इन्द्राय इत्- परमेश्वरायैव । श्रवस्या- चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणलाभाय । जुह्वा- वाचा । अर्क-
स्तोत्रं मन्त्रात्मकम् । समञ्जे- समक्तं करोमि । अञ्चू व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिषु । सप्तिमिव- प्राणमिव
स्थितम् । वीरम् । दानौकसम्- दानानामेकनिलयम् । पुराम्- बन्धनानाम् । दर्माणम्-
विदारयितारम् । गूर्तश्रवसम्- प्रशस्यश्रुतिसंपन्नम् । वन्दध्वै- वन्दितुं प्रवृत्तोस्मि ॥५॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वज्रं स्वर्पस्तमं स्वर्यं१ रणाय ।

चिद्विदयेन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ १.०६१.०६

अस्मै- इन्द्राय । इत्- एव । त्वष्टा- तनूकरणदैवतं शिल्पदैवतम् । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ।
स्वपस्तमम्- अतिशयेन शोभनकर्मकरम् । स्वर्य- ज्योतिर्मयम् । वज्रम्- आयुधम् । रणाय-
वृष्ट्यावरणशक्तिभिर्जनिताय युद्धायेत्याधिभौतिके । आत्मावरणशक्तिभिर्जनिताय
युद्धायेत्याध्यात्मिके । तक्षत्- ससर्ज । येन । तुजता- हिंसकेन । तुज हिंसायाम् । कियेधाः-
क्रममाणधा इति यास्कः । ईशानः- ईश्वरः । तुजन्- हिंसन् । वृत्रस्य-
आत्मावरणशक्तेर्वृष्ट्यावरणशक्तेर्वा । मर्म- सत्तानिर्देशस्थानम् । विदत्- हननार्थं लेभे ॥६॥

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना ।

मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥ १.०६१.०७

अस्य । महः- महतः । मातुः- वृष्टिरूपेण जगतो निर्मातुर्यज्ञस्य । सवनेषु- निष्पन्नरसेषु । पितुम्-
रसं । पपिवान्- पीतवान् । अनुभूतवान् । चार्वन्ना- शोभनहवींषि अनुभूतवान् । विष्णुः- पचच्छतं
महिषाँ इन्द्र तुभ्यम् । पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्निति श्रुतेर्विष्णुशब्दस्य पूषेति प्रकरणार्थः । पूषा
पोषकः सूर्यः । आत्मसूर्य इत्याध्यात्मिके । पचतम्- स्वरश्मिपक्वमुदकं जीवोदकमित्याध्यात्मिके ।
मुषायत्- हरन् । सहीयान्- सहनशीलः सन् । अद्रिमस्ता- वज्रक्षेप्ता सन् । तिरः- संपदं प्राप्तः
सन्निति सायणः । वराहम्- जडप्रतीकं मेघम् । विध्यत्- बिभेद । इदमेवं चेत् सर्वत्र पूषैव विष्णुरिति
कस्मान्न गृह्यते । शं नो विष्णुः शमु पूषा । अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतोत
विष्णो । उभा नासत्या रुद्रो अध गाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ इत्यादि
बहुश्रुतिवाक्यैर्विष्णुपूष्णोर्भेदो ज्ञायते । पूषा विष्णुरिति श्रुतेरिन्द्रार्थं महिषपचनादिकं कार्यं पूष्ण एव
न तु स्वयं विष्णोरिति सिद्धम् । पूषा स्वकिरणैर्व्याप्तः स्वधर्मभूतज्ञानेन व्याप्त इतिकारणाभ्यां तस्य
विष्णुरिति नाम । विष्णवंशभूतत्वाद्वा । यथा पुरुषशब्देन परमात्मनिर्देशकेन विज्ञानात्मापि निर्दिश्यते

तदंशत्त्वात् । पूष्णो विष्णुनामापि कादाचित्कमेव । विष्णुशब्दस्य प्रधानार्थस्त्वन्तर्यामी सर्वव्यापी
परमात्मैव श्रुतिषु ॥७॥

अस्मा इदु ग्राश्चिदेवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परि ष्टः ॥ १.०६१.०८

अस्मै । इन्द्राय- परमेश्वराय । इत्- एव । अहिहत्ये- चित्ताप्रज्ञाख्यबिलस्थवासनामारणसमये ।
देवपत्नीः- द्योतनशक्तयः । ग्राः- स्त्रीरूपिण्यः । अर्क- मन्त्रम् । ऊहुः- ससृजुः । वेजू तन्तुसन्ताने ।
उर्वी- विस्तृता । द्यावापृथिवी । परि- परितः । जभ्रे- स्वेशनाय जहार । हृजू हरणे । अस्य-
तादृशस्य । ते- भवतः । महिमानम्- माहात्म्यम् । परि- परितः । न स्तः- न भवतः ॥८॥

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वराळिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥ १.०६१.०९

दिवः- आकाशात् । पृथिव्याः- भूम्याः । अन्तरिक्षात्- द्यावाभूम्यन्तरस्थानात् । परि- उपरि ।
अस्य- परमेश्वरस्य । महित्वम्- माहात्म्यम् । प्र- प्रकर्षेण । रिरिचे- पृथग्भवति । रिचिर् विरेचने ।
विचिर् पृथग्भावे । दमे- इन्द्रियोपशमे सति । दम उपशमे । इन्द्रः- परमेश्वरः । स्वराट्- स्वतन्त्रो
मुक्तो वा । विश्वगूर्तः- आत्मावरणभेदनाय विश्वोद्यमकरः । गूरी उद्यमे । स्वरिः- शोभनगतिः । ऋ
गतौ । अमत्रः- अमोघ इति यास्कः । रणाय- आत्मावरणशक्त्या युद्धाय । ववक्षे- मरुतः
प्राणाविशेषान् प्रापयति ॥९॥

अस्येदेव शर्वसा शुषन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न ब्राणा अवनीरमुच्चदभि श्रवौ दावने सचेताः ॥ १.०६१.१०

अस्य- इन्द्रस्य । एव । शवसा- बलेन । शुषन्तम्- शोषकम् । वृत्रम्- आवरणम् । वज्रेण-
स्वायुधेन । इन्द्रः- परमेश्वरः । वि- विशेषेण । वृश्चत्- चिच्छेद । गाः- चिद्रश्मीन् । न- इव ।
ब्राणाः- आवृताः । अवनीः- रक्षाशक्तिभूताः अपः चित्ताधारशक्तीः । अमुञ्चत्- मुमोच । दावने-
दायकाय । सचेताः- सहृदयः सन् । इन्द्रः । श्रवः- चिदाकाशस्थमन्त्रश्रवणशक्तिम् । ददाति ॥१०॥

अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयच्छत् ।

ईशानकृद्दाशुषे दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ १.०६१.११

यत्- यस्मात् । सीम्- एनान् सिन्धून् । वज्रेण- स्वायुधेन । परि- परितः । अयच्छत्-
नियमितवान् । तत्- तस्मात् कारणात् । अस्य- इन्द्रस्य । इत्- एव । त्वेषसा- तेजसा । सिन्धवः-
आपः । जीवाधारशक्तिप्रवाहप्रतीकाः । रन्त- रमन्ते । ईशानकृत्- इन्द्रियवशीकरः । दाशुषे-
दायकाय । दशस्यन्- यच्छन् । तुर्वणिः- तूर्णवनिरिति यास्कः । तुर्वीतये- संवेगवते उपासकाय ।
गाधम्- प्रतिष्ठाम् । गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोः । कः- अकार्षीत् ॥११॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः कियेधाः ।

गोर्न पर्व वि रंदा तिरश्चेष्ट्यन्नर्णस्यपां चरध्यै ॥ १.०६१.१२

कियेधाः-क्रममाणधा इति यास्कः । तूतुजानः- त्वरमाणः । ईशानः- ईश्वरः । अस्मै । वृत्राय-
आत्मावरणाय । इत्- एव । वज्रम् । प्र- प्रकर्षेण । भर- संपादय । अर्णासि- उदकानि ।
चित्ताधारशक्तिप्रवाहान् । इष्ट्यन्- गमयन् । गोर्न- चित्तिकरणस्येव । अपाम्- उदकानां
चित्ताधारशक्तिप्रवाहाणां । चरध्यै- सरणाय । पर्व- वृत्रपर्वाणि । तिरश्चा- तिर्यगवस्थितेनायुधेन । वि
रद- विलिख । रद विलेखने ॥१२॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः।

युधे यदिष्णान आयुधान्यृघायमाणो निरिणाति शत्रून्॥ १.०६१.१३

यत्- यदा। युधे- वृष्ट्यावरणशक्तिभिरात्मावरणशक्तिभिर्जनिते वा युद्धे। आयुधानि। इष्णानः- आभीक्ष्येन प्रेरयन्। इष आभीक्ष्ये। शत्रून्- वृत्राणि। ऋघायमाणः- हिंसन्। निरिणाति- अभिमुखं गच्छति। री गतिरेषणयोः। तदा। अस्य तुरस्य- अस्य वेगवत इन्द्रस्य। पूर्व्याणि- पुराणानि। कर्माणि- वीर्योज्ज्वलितकर्माणि। नव्यैः- अयातयामैः। उक्थैः- मन्त्रैः। प्र- प्रकर्षेण। ब्रूहि- वद॥१३॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृढा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणि सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः॥ १.०६१.१४

अस्य- इन्द्रस्य। इत्- एव। भिया- भयेन। दृढा- दृढाः। गिरयश्च- पर्वताश्च कम्पिताः। जनुषः- प्रादुर्भूतादिन्द्रात्। द्यावा च भूमा- द्यावापृथिव्यौ। तुजेते- कम्पेते। वेनस्य- कमनीयस्य। ओणिम्- दोषापनयनशक्तिम्। ओणु अपनयने। उपो जोगुवानः- अनेकैर्मन्त्रैरुपशब्दयन्। नोधाः- नवनधारक उपासकः। सद्यः। वीर्याय- इन्द्रवीर्याय। भुवत्- सज्जोऽभवत्॥१४॥

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद्वन्ने भूरेरीशानः।

प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्ये सुष्विमावदिन्द्रः॥ १.०६१.१५

यत्- यत् मन्त्रमयं स्तोत्रम्। भूरेः- प्रभूतस्य। ईशानः। एषाम्- बहूनामुपासकानाम्। एकः- एकः सन्। दायी- दायकः। इन्द्रः। वन्ने- ययाचे। वनु याचने। त्यत्- तत्। अस्मै- इन्द्राय। इत्- एव। इन्द्रः- ईशनशीलः। सुष्विम्- रसनिष्पादकम्। एतशम्- गतिशीलं प्राणोपासकम्। इण्

गतौ । एतशोऽश्वः प्राणप्रतीकः । तदुपासक एतश इति प्रकरणार्थः । सूर्ये- आत्मसूर्ये । पस्पृधानम्-
स्पर्धमानम् । यः प्राणोपासको विदेहप्रकृतिलो भवप्रत्यययुक्तः संस्कारशेषवान् प्राणे प्रकृतौ वा
आत्मभ्रान्त्या विलीनः स एव लक्षणया आत्मना स्पर्धावानित्युच्यते । सौवश्ये- प्राणाश्वस्य
आत्मसूर्याय समर्पणरूपेण प्राणाश्ववशीकरणेन । प्रावत्- प्रकर्षेण ररक्ष ॥१५॥

एवा ते हारियोजना सुवृत्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १.०६१.१६

हारियोजन- आकर्षणशक्तियुक्त । इन्द्र- परमेश्वर । ते- भवतः । एव । सुवृत्ति- सुष्ठ्वावर्जकानि ।
ब्रह्माणि । गोतमासः- ज्ञानोत्कृष्टाः । अक्रन्- अकुर्वन् । एषु । विश्वपेशसम्- विश्वरूपिणीम् ।
धियम्- धारणाम् । धाः- धर । प्रातः- प्रभाते । मक्षु- शीघ्रम् । धियावसुः- चित्तवृत्तिस्तम्भकः सन् ।
वसु स्तम्भे । जगम्यात्- आगच्छतु ॥१६॥